

Úvod do národního obrození

(z knihy Česká literatura od počátků k dnešku,

autorem kapitoly je Alexandr Stich)

Osvícenský klasicismus a jeho ústup působením romantismu a národních snah

1. POJEM OSVÍCENSKÉHO KLASICISMU

Jako vyhraněný styl se klasicismus vypracoval v polovině 17. století ve Francii. Stavěl na přesvědčení, že člověk je neměnný a že jeho potřebám pravdy a krásy nejvíc odpovídá umění antické („klasické“). To platilo také za vzor pro umění vznikající. Mělo být řízeno a poutáno přesnými a jednoznačnými pravidly, která odrážela vznešené představy o kráse a jejím uměleckém vyjádření. Klasicismus přísně rozlišoval styly a žánry vysoké, střední a nízké. Z literárních druhů se nejvýše cenilo drama (hlavně tragédie), z epiky veršovaný epos (za „nízký“ platil prozaický román). „Vysokými“ žánry lyriky byla óda, hymnus, sonet, k „nízkým“ patřila píseň. K nízkým žánrům náležely i velmi oblíbené a hojně pěstované formy výsměchu a kritiky: komedie, bajka a satira.

Normám podléhala také volba látek a hrdinů. V tragédii se měly zpracovávat pouze náměty nadčasové a historické, hrdiny měli být lidé urození. Osoby neurozené vystupovaly jen v situacích komických a v žánrech nízkých. (Poddaní, kupříkladu vesničané, se stávali hrdiny jenom v žánrech okrajových, jako byla fraška, a ještě jen jako postavy směšné.)

V průběhu 18. století se klasicismus spojil s osvícenskou filozofií, která spoléhala na humanizaci člověka a společnosti působením „rozumných“ idejí a cestou výchovy. Literatura prodechnutá těmito idejemi přispívala k odmítání všeho mystického, fantastického a iracionálního v lidském chování i jednání. Pobízela člověka, aby se zbavoval trpnosti, vzdělával se a vlastním přičiněním se stával nezávislým občanem. Osvícenská věda spoléhala na rozum, chtěla rušit vše náhodné a dílčí. Vrcholem vědeckého myšlení se stávala matematika a spolu s ní fyzika, zvláště mechanika. Vzor společenského uspořádání byl spatřován v antice, zvláště římské. Pro státní uspořádání se za nejplodnější pokládal typ osvíceného absolutismu, respektujícího soudobé filozofické poznání. Rozumné a účinné fungování státu, řízeného moudrou autoritou vládce, předpokládalo zřízení centralizované a jednotné.

V literatuře anglické a francouzské se do popředí dostal prozaický, nikoli už veršovaný román (D. Defoe, J. Swift, H. Fielding, L. Sterne; Voltaire, D. Diderot). Představitelé tzv. výmarského klasicismu v Německu vynikli v dramatu, zvláště ve veršované tragédii (F. Schiller, *Loupežníci*; J. W. Goethe, *Faust*).

Snahy výchovné a společensky reformní podporovaly i rozmach školství, novin a časopisů, péči o knihy a knihovny (zakládaly se veřejné knihovny, knihovny soukromníků a institucí se otvíraly novým okruhům zájemců; roku 1777 byla pražská univerzitní knihovna zpřístupněna veřejnosti). To všechno se blahodárně projevilo v kulturách s nepřetržitým vývojem, jako byla kultura francouzská nebo polská. Tam, kde nastala jistá stagnace, jako kupříkladu v pobělohorských Čechách, působil osvícenský klasicismus obnovitelsky.

Osvícenský klasicismus vůbec sehrál významnou roli v rozvoji jednotlivých národních kultur. Nové metody vědeckého poznání postavily na moderní základ výzkum národních dějin, chápání národního jazyka a také teorii literatury. Přední osobnosti té doby například zkoumaly, které prvky jazyka se mohou stát východiskem rytmu ve verši (v Rusku to byl M. V. Lomonosov, u nás J. Dobrovský). Tak se v teorii a v básnické praxi, která ji ověřovala a doplňovala, pracovaly veršové systémy nosné pro poezii až podnes.

Specifická kultura pěstovaná ve vlastním jazyce se jevila být podmínkou duchovního sjednocení a povznesení národa. V Evropě snad nejprůbojněji sledoval tento program německý básník, literární kritik, filozof a dramatik Gotthold Ephraim Lessing. Stěžejní roli v těchto procesech přisoudil divadlu. Osvětlnil význam činohry (ani tragédie, ani komedie) pro nový okruh divadelního publika, zakotveného svou praxí spíš v „průměrném“ a „obyčejném“ než ve vznešeném, anebo naopak nízkém.

LITERATURA:

Hanzal 1987; Haubelt 1986; Jirát 1978; Krejčí 1975; Ludvíkovský 1933; Novák 1933b; Slovník literárních směrů 1983; Štěpánek 1976; Winter 1966, 1971.

2. PODNĚTY PRO NOVOU NÁRODNÍ KULTURU NA KONCI 18. A V 19. STOLETÍ

Nábožensky orientované a vůbec spirituální zdroje, které sytily českou barokní kulturu především po celé 17. století a pak i v první polovině století osmnáctého, postupně slábly a vysychaly. Literatura začínala jen opakovat ustálená témata v ustálených slovesných žánrech, přestávala sledovat současné, živé lidské problémy a za-

ostávala za literární tvorbou okolních zemí. Odlišovala se tak od situace v tvorbě výtvarné, architektonické a hudební, kde i po polovině 18. století stále vznikala na české půdě díla osobitá, přinářející nové hodnoty.

V literatuře se začaly projevovaly následky toho, že česky mluvící společnost byla ve své skladbě nekompletní. Chyběly jí vyšší vrstvy šlechtické, i patricijské v městech. Ale ani tyto vrstvy, ať už užívaly němčiny, nebo jiných jazyků, se neprojevovaly u nás v těchto jazycích jako literárně tvořivé. Šířila se celková literární stagnace.

V poslední třetině 18. století však začaly procházet české země velkým převratem: Společnost založená na poddanském principu se začala měnit ve společnost, která jednotlivci přiznávala nová osobní (nikoli politická) práva. Dřívější nevolník se stával svobodnou osobností, získal volnost pohybu a sebeurčení. Prosazovala se náboženská a názorová tolerance. Císař Josef II., za jehož vlády započal zásadní zvrst od feudalismu ke kapitalismu, vstoupil do českého povědomí jako ideál panovníka nakloněného lidu (takto je zvěčněn v *Babičce* B. Němcové). Rozšiřoval se postupně okruh těch lidí, o jejichž zájem usilovala literatura, která si kladla vysoké nároky umělecké i myšlenkové. Měnil se i okruh lidí, kteří se literární tvorbě sami aktivně věnovali. Literatura barokní byla tvořena u nás především kněžími, ještě mezi autory období osvícenského u nás převažovali kněží a členové mnišských řádů, a po celou první polovinu 19. století byla úloha autorů-kněží velmi výrazná. Postupně se však těžiště přenášelo na autory laické, a to pozměňovalo i vnitřní tvářnost této literatury.

Měnil a vyhraňoval se sám pojem „literatury“; v období osvícenském se u nás ještě uplatňovala plně starší představa, že literatura je vše, co je vytvářeno jazykem, tedy i díla vědecká, zvláště z humanistických oborů. Tato představa přesáhla zčásti i do období preromantického, ale postupně se uplatnila představa „literatury“ jakožto literatury „krásné“, umělecké, esteticky zaměřené.

Éra českého osvícenství byla také posledním obdobím, kdy se v české kultuře aktivně uplatňovala česká zemská šlechta, a to především jako vrstva organizátorská, podněcovatelská a mecenášská. Vrcholem tohoto podílu šlechty byla činnost bratří hrabat Jáchyma a Kašpara Šternberků, jejichž činnost se zaměřovala především na přírodní vědy a kteří se zasloužili o vytvoření důležitého kulturního ústavu, Muzea Království českého (1820). Tato instituce měla zpočátku ráz zemský, v dalším období, preromantickém, se však stala hlavním centrem českých snah národních a jazykově literárních, zvláště když si vytvořila jako nástroj pro uplatnění českých li-

terárních aspirací tzv. Matici českou, tj. spolek pro podporu rozvoje písemnictví česky psaného.

Nová doba spojená s postupnou erozí feudální a patriarchální společnosti změnila i povahu umění a jeho postavení:

Uvolňoval se poměr tvůrce k adresátovi, popřípadě objednavateli. Spisovatel pozbyl jistého čtenáře. Tím víc mohl dbát na originalitu svého výtvoru (a tak působit na zrychlování vývojových proměn umění).

Zdůrazňovala se průbojnost individuálního výkonu; to vedlo ke kultu umělce, ke gestům výlučnosti, později i vydědění a bohémské provokace.

Na rozdíl od umění předchozí, barokní doby (sloužilo funkcím liturgickým, nábožensko-výchovným atd.) se v umění jako prvořadá začala více prosazovat funkce estetická, zaměření na člověka, na jeho obecně lidskou podstatu neboli jeho antropologické konstanty.

Česká literatura nové doby se postupně a s obtížemi snažila vyrovnat s vytčenými hodnotami evropskými. Závažnou okolností jejího vývoje však bylo, že se nová česká kultura utvářela uvnitř kultury jiné. Čechy byly součástí rakouské říše. Obyvatelstvo českých zemí bylo asi z třetiny německé (a jen poznenáhlu se tento poměr měnil ve prospěch Čechů). Dále tu žila kultura židovská a románská (ve šlechtických palácích, v italské opěře). Státně preferovaná byla kultura německá. Osvícenské reformy zaváděly v rakouském státě jako jednotný jazyk „národní“, tj. státní, němčinu.

Německo fungovalo tehdy v naší zeměpisné oblasti jako model a činitel industriálního a civilizačního pokroku. V literatuře se tato podnětnost projevovala díly takových velikánů, jako byli G. E. Lessing, F. Schiller a J. W. Goethe, a vzápětí nato pak několika vlnami literatury romantické.

Koexistence s německou kulturou se v Čechách projevovala bilingvismem vzdělaných vrstev (kněží, profesori, advokáti, lékaři, umělci si bývali až do poloviny 19. století jistější v písemném projevu německém než českém). Teprve rozšíření českého středního školství po roce 1860 a počestění české univerzity (od roku 1882 začala v Praze působit vedle německé i univerzita jazykově zcela česká) změnil tento stav ve prospěch češtiny.

Postupná emancipace od kultury německé se uskutečňovala jednak napodobováním působivých žánrů, typů a výkonů německých (Tyl napodoboval oblíbené hry vídeňského lidového divadla), jednak polemicky – příklonem k projevům kultury románské, anglo-americké, polské, ruské a severské. Kultura židovská se začala

v českém prostředí zřetelněji uplatňovat od poloviny 19. století, vrcholné úrovně a účinnu dosáhla kolem roku 1900.

Vedle „velké“ německé literatury se české písemnictví setkávalo a utkávalo s německou beletristickou produkcí vznikající v Čechách. Až do roku 1848 to byla literatura přátelsky nakloněná češtví, později vůči němu nedůvěřivá až předpojatá. Meze regionálního určení radikálně překročili až němečtí spisovatelé žijící a tvořící kolem první světové války v Praze. Díky F. Kafkovi našel tento okruh německých pražských spisovatelů ve 20. století ohlas evropský a světový.

Další závažnou okolností českého literárního vývoje bylo, že se lišila etnicko-kulturní a státní příslušnost Čechů. České země byly součástí rakouského (od roku 1867 rakousko-uherského) soustátí. Nová literatura však chtěla být duchem a výrazem národní; v tom mívala blízko k národnímu hnutí a k vlastenecké agitaci. Politická omezení v různé míře postihovala nebo ohrožovala české spisovatele (cenzurou jejich textů, politickým dohledem nad jejich jednáním, vězením, internací).

Třetí okolností českého literárního vývoje byl fakt, že česká národní literatura první poloviny 19. století zápasila také s nerozvinutostí spisovného jazyka a hlavně s jazykovou úrovní čtenářstva. Obě mělo kořeny v pobělohorské době, kdy se komunikační prostory češtiny a české literatury postupně omezovaly víc a víc na vrstvy nižší. Národní jazyk tedy musel být pokoleními odhodlaných pěstitelů znovu rozvinut, měl-li fungovat v celém spektru společenských potřeb. Podobně rozmnožit i rozrůznit se muselo také čtenářstvo české literatury.

LITERATURA:

Hanuš 1921, 1923; Kraus 1902, 1924; Loužil 1970.

3. ČTENÁŘI A ADRESÁTI ČESKÉ PRODUKCE

Koncem 18. století bylo jedinou větší viditelnou skupinou adresátů českých tisků čtenářstvo literatury vzdělávací, náboženské a zábavných knížek lidového čtení. K těmto čtenářům v první řadě mířila Česká expedice, nakladatelství Matěje Václava Krameriusa, sídlící v Praze.

V první, „učenecké“, fázi měla vlastenecká činnost ještě zvrtný charakter; ani sám Josef Dobrovský v rozvinutí česky psané literatury ještě nevěřil. Zásadní obrat přinesla až generace Jungmannova. Ale i tak se vlastenecká obec skládala hlavně z příslušníků katolického duchovenstva, drobného úřednictva a učitelů. Polovina

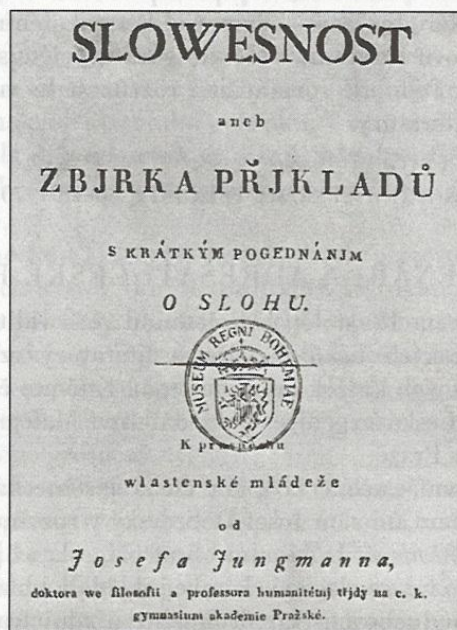
z nich pocházela z řemeslnických a měšťanských rodin. Působili ze dvou třetin ve městech, z třetiny na venkově (srov. s. 190n.).

Konzumentů náročné česky tištěné produkce přibývalo poznamenáhu. Když F. Palacký zahájil v roce 1829 první jednání o české encyklopedii, odhadoval počet odběratelů na tři sta (měl zkušenosti vydavatele Časopisu Českého muzea). O dvacet let později jeho odhad odběratelů pro českou encyklopedii přesahoval už dva tisíce osob.

Obdobně se rozvíjela i Matice česká, společnost zřízená při Českém muzeu roku 1831, sledující podporu českých knih. V průběhu 30. let měla necelých 150 odběratelů, roku 1844 už přes pět set; o dvě léta později přesáhl jejich počet tisícovku osob.

Za takto tísnivých okolností byla situace česky píšícího spisovatele nezáviděníhodná. S podmínkami spisovatele německého, anglického, ruského či francouzského nesnesla srovnání. To konstatoval v 2. vydání své *Slovesnosti* (1845; 1. vyd. 1820) Josef Jungmann:

„Šťastný ten literátor, komu matka příroda dopřála naroditi se uprostřed velikého, mocného národu. Duše jeho od mládí velikolepými obrazy slávy a mohútности národní krmená, mnohočetnými a zdárnými vzory literatury národní vzdělávaná, ku pracem učeným nadějí velikého a jistého prospěchu a slávy vzbuzovaná, může-li jinak než radostně a cele obětovati se vzdělávání jazyka a literatury?“



Titulní list
 Jungmannovy
Slovesnosti

Čtenářů či konzumentů zábavného a poučného čtení bylo však nepoměrně více než odběratelů umělecky a odborně náročné české produkce. V lidovém prostředí bylo po celou první polovinu 19. století běžné předčítání, neomezované na okruh rodiny. Vzdělanci si české časopisy a knihy navzájem půjčovali. Přibývalo také veřejných knihoven, které zajišťovaly oběh českého tisku. Divadlo pak sdružovalo probudilejší s méně probudilými, oslovovalo i lidi nenavyklé čtení. Přesto přese všecko snažení jungmannovců směřovalo leckdy více do budoucnosti, než odráželo současný kulturní stav společnosti. Co jejich činnost opodstatňovalo, byl zřetel k potřebám česky mluvících obyvatel Čech.

LITERATURA:

Hroch 1968, 1995; Laiske 1959.

4. OSVÍCENSKÁ VĚDA

Od poloviny 18. století prosazovala zásadní obrat v celé kultuře Čech věda, hlavně dějepis a později také jazykověda. Žily zejména přehodnocováním. Autoři využívali převážně racionalistických a kritických metod. Chtěli z vědeckého poznání i ze společenského vědomí odstranit smyšlenky, dohady, pověry.

Prostor pro to utvářely reformy císaře Josefa II. v osmdesátých letech 18. století.

Byla zrušena cenzura, katolictví přestalo být jediným státem povoleným náboženským vyznáním; rušily se kláštery řádů, které nesloužily vzdělávacím a humanitárním účelům; jezuitský řád byl zrušen už roku 1773. Nevolnictví bylo odstraněno a do měst z venkova přicházelo stále víc lidí mluvících česky. Veřejně se vedly zuřivé polemiky, v kterých se popíralo to, čemu se v době barokní bezvýhradně věřilo.

Nový vědecký a literární duch se ve vzdělanosti českých zemí projevoval postupně. Na jedné straně navazoval na starší tradici barokního balbínovského dějepisectví, obohacovaného o nové metody kritické historiografie, přicházející ze zahraničních zdrojů, na druhé straně osvícenské zaměření podporovalo výzkumy přírodovědecké, vlastivědné, technické, právnické a sociální atd. Tato nová, vyšší vzdělanost se pěstovala v tradičním, mezinárodním jazyku vzdělanců, to jest v latině, postupně se uplatňovala i kulturně vyspělá němčina. Vědecký zájem učenců podporoval i citový vztah k zemi, jíž své úsilí věnovali (upevňoval se takzvaný zemský patriotismus), časem se k tomu připojoval i zájem o národnostní, popřípadě jazykové poměry v zemi.

Protože vysoké školy v Praze i Olomouci byly plně pod vlivem tradičního barokního protireformačního myšlení, hledali stoupcí těchto nových učeneckých proudů nové formy vědecké práce, a ty jim poskytovalo sdružování v soukromých vědeckých společnostech. První takový pokus byl učiněn už v polovině 18. století na Moravě, a to v Olomouci (jeho inspirátorem byl Josef svobodný pán Petrasch), „Spolek neznámých“, jak se toto sdružení v latině označovalo, neměl však dlouhého trvání.

Zato druhý pokus, podniknutý o čtvrtstoletí později v Praze (r. 1774), byl úspěšný a dal vzniknout vědecké tradici, která pokračuje až dodnes. Tehdy byla zřízena Soukromá (později Česká a nakonec Královská česká) společnost nauk. Její činnost se uskutečňovala ve schůzkách a debatách učenců a ve vydávání vědeckého časopisu; členové společnosti navazovali hojně styky se zahraničními kolegy a přispívali tak k tomu, aby se země dostávala z izolace a vyrovnávala se co nejvíce s obecným vědeckým usilováním v Evropě, zvláště střední. Vedoucí osobností tohoto vědeckého kruhu byl osvícenec a svobodný zednář Ignác rytíř Born (1742–1791), přírodovědec, a historik a numizmatik piarista Mikuláš Adaukt Voigt (1733–1787). Vlivem J. Dobrovského, G. Dobnera a F. M. Pelcla se v činnosti Společnosti uplatňoval i zájem o českou literaturu a český jazyk. Roku 1792 vyšel právě z této Společnosti, zásluhou především Dobrovského, podnět adresovaný císaři Leopoldovi II. při jeho korunovační návštěvě Prahy k založení speciální katedry pro český jazyk na pražské univerzitě; jejím prvním profesorem se stal historik a jazykovědec František Martin Pelcl.

Učenci této skupiny, ať byli rodem Češi, nebo čeští Němci, byli duchovně svázáni s prostředím, z něhož vycházeli a v němž působili, v jejich myšlení se prostupoval zemský a jazykově český patriotismus; i kritický a strážlivý Dobrovský věnoval svůj hlavní zájem české literatuře v „nejpřísnějším“ pojetí a tvrdil, že kulturní produkce mimo české země se ho bezprostředně netýká.